

Türk Mantıkçıları¹

Turkish Logicians

Yazan: M. Ali Aynî / Sadeleştiren: Naim ŞAHİN*

Özet

Bu çalışma Mehmed Ali Aynî'nin Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası'nda yayımlanmış olduğu Osmanlıca makalenin sadeleştirilmiş şeklidir. Zihni hatadan koruyan bir alet, düşünmenin formlarını ve ilkelerini belirleyen temel bir bilgi olan Mantık, aynı zamanda bilimlere bir giriştir. Acaba bilimlere giriş olarak öneme haiz olan Mantık alanında Türk mantıkçıları var mıdır? Varsa bunların genelde bilime, özeldede Mantık bilimine katkıları nelerdir? Bu alanda yapmış oldukları çalışmalar nelerdir? İşte bu vb. sorulara Mehmed Ali Aynî bu makalede cevaplar bulmaya çalışmaktadır. O, Türk Mantıkçılarını ve eserlerini ele almakta ve onların Mantık ilmine katkılarını belirtmektedir. Bunlar içerisinde; Farabî, İbni Sinâ, Nasîruddin Tusî, Kadî Siraceddin, Sa'dettin Taftazanî, Seyid Şerif Cürcanî, Molla Fenarî, Hızır Bey, Hocazade, Hayalî, Taşköprüzade Ahmed Efendi ve daha pek çok Türk Mantıkçılara yer vermektedir. Mehmed Ali Aynî, bu Türk alimlerin yurt dışından gelen ilim adamlarına, yaptıkları ilmi münazaralarda üstünlük sağladığını da belirtmektedir. Makale temenni ve ekle bitmektedir.

Anahtar Kelimeler

Türk, Mantık, Mantıkçı, Münazara, İsağojî, Şemsiyye, Hâşiye, Farabî, İbni Sinâ, Seyid Şerif Cürcanî, Molla Fenarî, Hocazade, Felsefe, Filozof.

Abstract

This study is simplified form of Ottoman Turkish paper written by Mehmet Ali Aynî published in Theology Faculty Journal. It is a tool that saves the mind from making mistake; fundamental information which defines the thinking issues and the principles 'named as Logic' is an introduction to the sciences. We wonder who are the Turkish experts in Logic? What are their studies on this issue and what advantages do they provide for the logic? What contribution did they provide for the literature? These questions were answered in this paper by M. Ali Aynî. He examined Turkish Experts in this field in systematic and chronologic way and emphasized their contribution to the logic in the paper. The Turkish experts explained by Mehmet Ali Aynî are these in the paper: Farabî, İbni Sinâ, Nasîruddin Tusî, Kadî Siraceddin Ermevî, Sa'dettin Taftazanî, Seyid Şerif Cürcanî, Molla Fenarî, Hızır Bey, Hocazade, Hayali, Taşköprüzade Ahmed Efendi. He also emphasized the Turkish experts' success compared to foreign experts who live in other countries.

The paper finishes with an appendix and heartfelt wish.

Key Words

Turkish, Logic, Expert in Logic, discussion, İsağojî, Şemsiyye, Hâşiye, Farabî, İbni Sinâ, Seyid Şerif Cürcanî, Molla Fenarî, Hocazade, Philosophy, Philosoph.

¹ Bu Makale Mehmed Ali Aynî tarafından hazırlanıp, İstanbul Dâru'l-Fünûn-u İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sene III, Sayı 10, İstanbul 1928, ss. 49-64'de yayınlanmıştır.

* Yard. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi ABD. Öğretim Üyesi.

İstanbul'da Medâris-i Semâniye yani şimdiki tabiriyle Sekiz Fakülte kurulduğunda, ders programına Mantık dersi de konulmuştu. Çünkü Mantık öğretimi caiz midir, değil midir? meselesi çoktan halledilmişti. İstanbul'dan önce payitahtımız olan Bursa'da Manastır, Kaplıca ve Yıldırım Medreseleriyle, Edirne'deki Üç Şerefeli, Üsküp'ün İshak Paşa Medreselerinde... Mantık okutuluyordu. Hatta Molla Hüsrev ve Fatih Sultan Mehmed'in emriyle matematik alimi Nasîruddin Tûsî'nin "Esasü'l-İktibas"ı Farsça'dan Arapça'ya tercüme edilip ilim yolunda olan öğrencilere hediye edilmişti. Bu kitabın mukaddimesinde hikmet'in yani felsefe'nin bir nimet ve bu nimetin doğruya inanmak, doğru sözü söylemek ve hayrı işlemekten ibaret olduğu açıkça ifade edilmişti. Vakia evvelce Muallim-i Evvel Aristoteles'in sekiz kitaptan oluşan "*Organon*"un birinci kitabındaki "*Katogorileri*" yani üstün cinslere (ecnas-i âliyye) dahil olan makûlatı, kelamcılar (mütেকellimin) reddettiği için, selef nazarında Mantık müteber değildi. Ancak sonra gelen İslam Filozofları bu "makûlat" bahsini Mantık dairesi dışına çıkardıklarından Mantık öğretimine muvaffak olmuşlardı. Hatta Hücetü'l-İslâm Gazâlî, "*Mantık bilmeyen kimsenin ilminde güvenilirlik olamaz*" demişti. Daha sonraları Mantık öğretiminin "*farz-ı kifaye*" olduğu bile rivayet edilmişti. İslâm Âleminde yetişen mantıkçıların başında olan tam bir Türk olan **Ebû Nasr Muhammed bin Turhan Farâbî'yi** görüyoruz (v.339). Farâbî kendisinden evvel Yunanca'dan tercüme edilmiş olan Mantık kitaplarını şerh ve anlaşılması güç olan önemli meseleleri halletmiş, Arap filozofu el-Kindî'nin (v.260) anlayamadığı noktaları göstermiş ve her maddede kıyasın nasıl kullanılacağını izah etmiş, Eflatun ile Aristoteles felsefeleri üzerine mühim eserler yazmış olduğundan "*Muallim-i Sâni*" ünvanıyla büyük bir şöhret kazanmıştı. Farâbî Mantık'a "*reîsü'l-ulûm*" adını verdi. Onun vefatından 31 sene sonra doğmuş olan İbni Sinâ'yı da Türk addedenler var. Ben bu hususta kesin bir fikre sahip değilim.²

İbni Sinâ, yüzlerce eseri içinde, bilhassa "*Şifâ*"sı, "*Necât*"ı, "*İşârât*"ı ve yüce hikmeti sayesinde "*Muallim-i Sâlis*" ve "*Şeyhu'r-Reis*" ünvanlarıyla felsefe âleminde şöhret olmuştu. Şifâ'yı bizim alimlerimiz bir "bahr-i hazm ve kamus-ı muhit-i a'zam" (büyük bir deniz ve koca bir okyanus) addediyorlardı. İşte bu seçkin filozof dahi Mantık'ın ilimlerin öncüsü (hâdimü'l- ulûm) olduğunu söylemişti.

İbni Sinâ, İslâm Âleminde felsefeyi kemâline erdirmiş ve kendisinden sonra kimse onun yerini tutamamıştır. Bu bakımdan sonra gelenler onun eserlerini incelemekten başka bir şeyi yapamamışlardı. Bununla beraber, fevkalade bir hâdise o inkişafın devamına mani olmuştu. Hicri 599 yılında Karakurum'dan çıkan Büyük Kaan Cengiz Han çokşun bir sel gibi İslam ülkeleri üzerine akın

² Farabi est origine turque et Avicenne est plulot persan, Carra de veaux. *İlahiyat Mecmuası* sayı:10.

ederek Maverâünnehr'i, Horasan'ı, Kandihâr'ı tahrip, halkını katledip ve Buha-
ra, Semerkant, Belh, Herat gibi büyük şehirleri temellerine kadar yıktığı va-
kit, bütün medrese, kütüphane, rasathaneleri de imha ettirmişti. Onun torunu
Hülâku Han da 656 senesinde Bağdat'ı zaptettiğinde bir milyona yakın insanı
katletmiş ve Bağdat Kütüphaneleri'ndeki yüzbinlerce kitabı Dicle'ye attırmıştı.
Bu medeniyet ve ilim tahribatı, tamiri mümkün olmayan bir hâdise olmuştu.
Gerçi Hülâku, Alamut kalesinde İsmaililerin elinde esir olan allame meşhur
Nasîruddîn Tûsî'yi kurtarıp hizmetine ve himayesi altına almış ve onun
Meraga'da çok iyi bilinen rasathanesini kurmasına müsaade etmişti.
Nasîruddîn, İbni Sinâ'nın İşârât'ını şerhetmiş, biraz önce arzettiğim gibi "*Man-
tik*"tan ayrı, "*Esasü'l-İktibas*"ını yazmıştı. Nasîruddîn'in yetiştirdiği Kâtibî ismiyle
bilinen, **Necmeddîn Ömer bin Ali el-Kazvini** (v. 650) de Mantık'tan muhta-
sar bir metin kaleme almıştı. Kâtibî bu risalesini Hoca Şemseddîn Mehmed adı-
na te'lif etmiş olduğundan, ismini "*Şemsiyye*" koymuştu. İşte asırlarca bütün
medreselerimizde metni ve şerhleri okunmuş olan "*Şemsiyye*" risalesi budur.
Fakat yıkılmış olan o muazzam medeniyetin, eski ikbali ve gösterişi, bu eser ile
nasıl geri gelebilirdi? Bununla beraber, diğer bazı gayretli fazilet sahibi insanlar
da, ilmî an'aneyi devam ettirmeye çalışmaktan geri kalmamışlardı. Bu gayretle-
rin Mantık alanındaki eserlerini şöyle özetleyebiliriz:

1- Kadı Siraceddin Mahmud bin Ebi Bekir bin Ahmed el-Ermevî (v.682
Konya)'nin "*Beyânu'l-Hak*", "*Metaliu'l-Envâr*" ve "*Kitabu'l-Menâhic*" adlı eserleri
hep Mantık üzerinedir. Bu kitapların en önemlisi ve meşhuru "*Metali*"dır. Bu-
nun bir çok şerhleri vardır. Bunların en meşhuru Şemseddin İsfehani'nindir. Bu
zâtın şerhi üzerine Mehmed Şah Yusuf İbni el-Fenâri'nin, Kara Davud'un, Mu-
sannif'in hâşiyeleri vardır. (Sene 674-749 Mısır'da)

2- Efdalüddin Muhammed bin Babanür el-Hubhi el-Mısri Hunci –
Mısır'da kâdî'l-kudât olup, 641'de vefat etmiş olan bu zatın te'lif etmiş olduğu
"*el-Muciz*", "*el-Cümel*", "*Keşfü'l-Esrar*" adlı kitapları da hep Mantık üzerinedir.
Cümel manzumdur: (fekale heza cümel tündabit bihe kavaidul mantık ve
ahkamuhu=bunlar mantığın kuralları ve hükümlerinin kendileriyle tesbit edil-
diği cümlelerdir dedi) Bu eserin birçok şerhleri vardır.

3- Kutbuddin er-Râzi et-Tahtânî. Bu alleme, biraz evvel bahsettiğim
Ermevî'nin Metali' adlı eserini şerh etmiş ve bunu İlhanlı hükümdarlarından
Sultan Hudâ-bende'nin vezirlerinden Giyaseddin adına ithaf etmişti. Bu şerh
ilim adamları arasında kullanılan bir eserdir. Kutbuddin 766 senesinde
Dimaşku's-Şam'da vefat etmişti.

4- Mübarekşah-ı Mantıkî. Kutbuddin er-Razi'nin kölesi idi. Sonra onu
mükemmel bir şekilde okuttuğundan Mübarekşah-ı Mantıkî namıyla şöhret
bulmuştu.

**5- Sadru's-Şeria Ubeydullah bin Mesud bin Mahmut Sadreddin el-
Mahbubi el-Kirmânî** (v.747). Sadru's-Şeria biraz sonra bahsedeceğimiz Seyyid
Şerif kadar bizim alimlerimiz üzerine tesir etmiş bir zattır. En önemli eseri
"*Ta'dilu'l-Ulûm*" dur ki, bu eserin "*Ta'dilu'l-Mizân*" adlı kısmı Mantık'a aittir.

Bizim alimlerimiz Sadru'ş-Şeria'yı "İmam-ı hümam ve bahr-i kamka' fahru'l-ulamî'l-â'lam..." olarak vafettikten sonra hakkında, "Bu zat dibi görünmeyen deniz, ilmüne kimsenin erişemediği bir alimdi, tam bir müdakkık ve muhakkık idi" demişlerdir.

6- İbni Vasil Muhammed bin Salim el-Hamavi (v.697) "*Nuhbetü'l-Fiker*" Mantık üzerinedir.

7- Kafiyeçi Mehmed Muhyiddin. Bu zat aslen Bergama'lıdır. Meşhur Suyûtî'nin hocası olan bu Türk ilim adamı 788'de doğmuştur. İran ve Türkistan'daki alimlerden öğrenim gördükten sonra, Mısır'a gitmiş ve orada ilmî olgunluğuna ulaşmış ve bunları da Mısır ilim adamlarına tasdik ettirmiştir. Suyûtî'nin ifadesine göre, Kâfiyeçi aklı, edebi ve şer'î ilimlerde ve bilhassa Cedel, Mantık, Felsefe ve Hey'ette büyük bir önder idi. Onun huzurunda kimse bu ilimlerden ağzını açamazdı. Kâfiyeçi'nin pek çok eseri vardır. Mantık'la ilgili olan eseri, "*Tehzibü'l-Mantık*" üzerine yazdığı şerhidir (v.879).

Nihayet bu saydığım zatların üzerinde, İslam âleminde ilmiyle ünlü olan ve yeni devir açan iki meşhur alim daha vardır. Bunların birisi **Sa'deddin**, ikincisi **Seyid Şerif**'tir.

SADETTİN TAFTAZANÎ

Horasan'ın Taftazan köyünde Hicri 722 senesinde doğmuş olan **Sadettin** doğuştan ilme kabiliyetli nadir insanlardan birisidir. Daha pek genç yaşında iken, ilmi zenginliği ve fikri olgunluğuyla emsaline öncelik eden Saadettin'i, zamanının yeni bir hükümdarı olan Timur Gürkan himayesi altına almıştı. Timur'un yanında onun kadar iltifata mazhar olan bir kimsenin olmadığı söylenir.

Sadettin İslam ilimleri için iyi bir devir açmıştır. Bu sebeple kendisinden evvel gelen alimlere mütekaddimin, kendisinden sonra gelenlere de müteahhirin ismi verilmiştir.

Bununla beraber, Sadettin'in mesaisi daha ziyade Dini ve Şer'î ilimler alanında olduğundan, Felsefi ilimler eski canlılığını ve gelişimini gösterememişti.

Taftazanî'nin eserlerinden en meşhuru olan "*Makasidu't-Tâlibin*" usul-u dinden yani ilm-i kelimdandır. Taftazani bunu 784 senesinde Semarkant'ta tamamlamıştı. Alleme, bu eserini bizzat şerh etmiş ve bunda ilim adamları arasında pek meşhur bir mesele olan "cezr-i asam" mugalatasını irad eylemişti. Bizim alimler arasında pek mühim bir mesele vardır. Hüsn ve kubh akli midir? Şer'î midir? Mu'tezile biliyoruz ki, bizim akılcılarımızdır. Bunlar hüsn ve kubhun akli olduğuna kanidirler. Eş'ari'ler ise hüsn ve kubhun şer'î olduğunu söylemişlerdi. Bunlar muhalifleri olan Mu'tezile'yi red için bu cezr-i asam mugalatasını irad etmişlerdi. Eğer hüsn ve kubh aklî olsaydı, bir tek şeyde, birbirine zıt iki şeyin bir arada olması lazım gelirdi ki, bunun batıl oluşu (butlanı) aşıkardır demişlerdi. Arkadaşlarımızdan birisi meseleyi etraflıca tetkik ve tahkik edip burada detaylı bir şekilde anlatmış olsaydı, bize daha çok faydalı olurdu. Taftazanî'nin eserleri çoktur. Hepsisi Hafîb-i Dimâşkî'nin mana ve ifadeyle ilgili

“Telhizu’l-Miftâh”ına yazdığı Mutavvel, edebiyatçılar arasında fevkalade meşhurdur. Fakat onun mevzua bahsolan Mantık’a ait önemli eseri “*Tehzibü’l-Mantık ve’l-Kelâm*”dır. İsminden de anlaşılıyor ki, bu kitabın birinci kısmı Mantık üzerinedir. Bir sağlam metin olan bu kitap bütün Şark ve İslam Âlemindeki medreselere derhal yayılmış ve okutulmaya başlanmıştı. Biraz evvel bahsettiğimiz Kâtibî’nin Şemsiyye’si de allame Taftazanî tarafından şerh edilmişti.

SEYYİD ŞERİF CÜRCANÎ

Taftazanî’nin çağdaşı ve dengi olan **Seyyid Şerif Cürcanî**, Esterabat’ta 740 senesinde doğmuştu. Öğrenimini Mısır’a gidip tamamlamış ve biraz evvel bahsettiğim Mübarekşah-ı Mantıkî’den okumuştur (v.816). Taftazanî gibi, Timur Gürkan’ın hürmet gösterdiği birisi olup onun huzurunda Taftazanî ile bir çok ilmi münakaşalarda bulunan Seyyid Şerif’in en meşhur eseri, İlm-i Kelâmdan, Kadı Adudüddin el-İcî’nin “Mevakıf”ı üzerine yazdığı şerhidir ki, bizim en önemli felsefe kitabımızdır. Seyyid Şerif, Mantık’tan bağımsız “*Gurre*” isminde bir eser yazdığı gibi Şemsiyye’nin şerhi üzerine de bir hâşiyesi vardır. Medreselerde buna “*Küçük Hâşiye*” derlerdi.

İşte Türkiye alimleri üzerinde tesirli cari iki alim bunlardır. Taftazanî Timurlenk ile birlikte Türkiye’ye gelmiş ve bizim alimlerle görüşerek hepsine üstün gelmiş olduğundan, onun eserleri medrese öğretiminde esas kabul edilmişti. Şu halde ilk devirdeki alimlerimiz, karşılarında bilhassa Esiruddîn el-Ebherî’nin İsağojisi’yle Katibi’nin Şemsiyyesi’ni, Ermavi’nin Metali’ini ve diğer saydığım mantık kitaplarını ve İstanbul’a yerleştikten sonra da Sa’deddin Taftazanî ile Seyyid Şerif’in kitaplarını bulmuşlardı. Şimdi bizim alimlerimizden Mantık kitabı yazmış olanları bildireyim.

MOLLA FENARÎ

Bunların başında **Şemseddin Fenârî’yi** görürüz (751-834 Bursa’da). Öğrenimini Mısır’da Ekmelüddin’den bitirmiş olan Molla Fenârî, Bursa’ya döndüğü vakit kendisine, hem Manastır medresesi müderrisliği, hem Bursa kadılığı ve hem bütün Türkiye’nin müftülüğü gibi üç önemli vazife verilmişti. Fenârî’nin diğer eserlerinden bahsetmiyeceğim. Fakat onun “*İlm-i Mizân*” yani Mantık’tan “*Risale-i Esiriyye*”ye yazdığı şerhin asırlarca medreselerde okunmuş olduğunu söylemekle iktifa edeceğim. Fenârî biraz evvel bahsettiğim Kutbuddin Razî’nin “*Şerh-i Şemsiyye*”sini de şerh etmişti. Seyyid Şerif’in “*Hâşiye-i Şemsiyyes*”i üzerine de bir hâşiyesi vardır. Şemseddin el-Fenârî, ilmi olgunluğu sebebiyle Mısır Ulamasından İbni Hacer ve Suyûti gibi büyük alimlerin hürmetine mazhar olmuştu.

HIZIR BEY

Büyük bir Türk âlimi olan **Hızır Bey** Sivrihisarlıdır. Önce Mevlana Yeğân’dan öğrenim görmüş, sonra Sivrihisar medresesine muallim tayin olunmuştu. Bundan sonra Arabistan’dan gelen bir Arap âlimiyle Bursa’da padişah

huzurunda yaptığı ilmi tartışmada Arap âlimine üstün geldiğinden, Bursa'da Sultaniye Medresesi müderrisliğine terfiyle tayin olunmuştu. İstanbul'un fet-hinden sonra ilk kadı olan kişi Hızır Bey'dir. İslam Akaidine ait "*Kaside-i Nuniyye*"si meşhurdur. Hızır Bey, Ermevi'nin Metalai'nı Arapça'dan Farsça'ya Fatih Sultan Mehmed'in emriyle tercüme etmiştir. (Ayasofya 2486-2488). Fakat tuhaf şey!

Fatih, Taftazanî'nin "Esasu'l-İktibas"ını Farsça'dan Arapça'ya tercüme ettirdiği halde, bu Metalai da Hızır Bey'e Arapça'dan Farsça'ya tercüme ettirmiş. Bunun sebebini anlayamadım. (Hızır Bey'in vefatı İstanbul'da 863, Eyyub'da medfundur.)

Muslihuddin Kastalânî Arapça'da Hızır Bey'in öğrencilerindedir.

HOCA-ZADE

İsmi, **Muslihuddin**, şöhreti **Hocazâde**'dir. Çünkü babası büyük bir tüccar idi. Babasının mesleğini bırakıp ilim yoluna girmişti. Öğrenimini bitirdikten sonra Hızır Bey'in muidi yani şimdiki ifadesiyle asistanı olmuştu. Hocazade Türkiye'nin en büyük filozoflarından sayılabilir. İbni Rüşd'ün Tehafütü üzerine yazdığı Tehafüt onun ilim gücünün açık bir delilidir. Şerh-i Mevakıf'a hâşiyeler yazdığı gibi, Beyzâvi'nin metnine de önemli bir şerhi vardır. (Hocazade'nin vefatı 893 Bursa'da)

HAYÂLÎ

Hocazâde'nin çağdaşlarından olan büyük bir alim de **Hayâlî**'dir. Bu da Hızır Bey'in Bursa'da Sultaniyye Medresesi'nde asistanı idi. Daha sonra İznik Medresesine müderris olan Hayâlî'nin "*Hâşiye-i Tecrîd*" ile "*Hâşiye-i Makasid*"a dair düşüncelerini ihtiva eden notları vardır. Daha başka önemli eserleri de vardır. (v.875, 33 yaşında vefat etmiştir)

Görülüyor ki, bizim birinci derecedeki, âlimlerimizin çalışmaları, kendilerinden evvelce yazılmış mantık kitaplarını tercüme ve şerhden veya üzerlerine hâşiyeler yazmaktan ibaret kalmıştır. Bununla beraber XI. asırdan beri bu çalışmalar da gevşemişti. Çünkü medreselerimizde Matematik (Riyaziyye) ve akli ilimler itibardan düşmüştü. Bu sebeple **Katip Çelebi** "*Mizanu'l-Hak*" adlı eserinde aklî ilimlerin lüzumunu isbat sırasında Mantık'dan da bahsederken şöyle diyor: ...Ve bunlarda fikir ve nazar yoluyla bahsolunur. Fikirde hatadan korunmak ve doğru olanı bulmak için, istidlal ve düşünce ilkelerini geliştirip adına (İlmü'l-Mizân ve Mantık) dedilerki, Mantık bütün ilimlerin ölçüsü ve aletidir. Alleme Seyyid Cürcânî'ye göre, "bir âlim ki, ilmîni bu vezin ve ölçü ile ayarlamazsa onun ilmîne itibar edilmez. Bu sebeple muhakkiklerin çoğuna göre Mantık İlmi gereklidir. Ve İlm-i Mantık bizzat amaç değildir. Amaca götüren bir araçtır. İnsanlık tarihinin başlangıcından beri bütün toplumlarda zaruri, hakiki ve burhani bir ilim olarak kabul edilmiştir".

Yine Katip Çelebi'nin verdiği tafsilattan anlıyoruz ki, kendi zamanındaki alimler ders okurken şayet meselede Felsefe ve Matematik'e temas eden yönler varsa, bilgisizlikleri sebebiyle, bunlar felsefedir deyip orasını atarlarmış.

Şu halde bundan otuz, kırk sene evvelki Mantık ve Felsefe'deki hiçliğimizin sebeplerini kolayca anlamış oluruz.

Şimdi son senelere kadar yazılmış olan eserleri sayacağım:

891'de Bursa'da Sultaniyye Medresesi'nde müderris iken vefat etmiş olan **Sinop'lu İlyas**'ın "*Şemsiyye Hâşiyesi*" ile "*Makâsıd-ı Taftazanîye Hâşiyeleri*".

854'de Bursa'da Yıldırım Medresesi'nde müderris iken vefat etmiş olan **Karaca Ahmed**'in Seyyid Şerif ile Taftazani'nin Şemsiyye şerhlerine hâşiyeleri, Risale-i Esiriyye şerhlerinden Katibi'nin şerhine de hâşiye yazmıştır.

893'de Şam'da vefat etmiş olan **Antepli Abdurrahman**'ın "*Şemsiyye Şerhi*".

948'de Bursa'da vefat etmiş olan müderris **İzmitli Kara Davud**'un Tasavvurât ve Tasdikât üzerine hâşiyeleri ile Şerhu't-Tehzib üzerine hâşiyeleri, Seyyid Şerif'in Küçük Hâşiyesi üzerine hâşiyesi de vardır.

Kara Davud Bursa'da Kasımpaşa ve Kaplıca Medreseleri'nde, Trabzon Medresesi'nde ve Edirne'deki Üç Şerefeli Medresesi'nde müderrislik ettikten sonra İstanbul'da Medâris-i Semâniyye'de müderrislik etmiştir.

TAŞKÖPRÜZADE AHMED EFENDİ

Ahmed Efendi, Seyyidî Efendi'den okumuş ve icazet almış, meslek eğitime girmiş, Dimetoka'da Oruç Paşa Medresesi, 932 senesinde İstanbul'da Hacı Hüseyinzâde Medresesi, 936 senesinde Üsküp'de İshak Bey Medresesi, 944'de Atik Mustafa Paşa Medresesi ve 946'da İstanbul'da Medaris-i Semâniyye'ye tayin olunmuştu.

Ahmed Efendi'nin bir çok eserleri vardır. Mantıktan bahseden eseri "*el-Cami*" dir. (v. İstanbul-961)

1025'de Akhisar'da vefat etmiş olan **Hasan el-Kâfi**'nin "*Kafi fi'l-Mantık*"ı.

1024'de vefat etmiş olan **Abdurrahim Şirvanî**'nin "*Mantık Risalesi*".

1046'da İstanbul'da vefat etmiş olan Halep Mollalığundan ayrılmış olan **Bosnalı alleme Muhammed bin Musa**'nın "*Şemsiyye Şerhi*".

Kulalı Sükuti Mehmed Efendi'nin "*Camîu's-Şuruh*"ı.

1102'de Belgrad'da harpten dönüşünde şehit olan **İzmirli Süleyman Efendi**'nin "*Mantık Risalesi*".

1120'de Bursa'da vefat etmiş olan İshak'ın hocası **Ahmed Efendi**'nin Taftazani'nin Tehzibi'ne düştüğü notlar.

1143'de İstanbul'da vefat etmiş olan **Yanyalı Esad Efendi**'nin tercümeleleri:

Bu isim üzerinde biraz duracağım. Biliyoruz ki, İstanbul'da Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın devrinde, ilmi geliştirmek için pek çok çalışmıştı. Yenilik sever ve ileri görüşlü olan bu sadrazam alim ve edipleri himaye eder ve onları kitap tercümesine teşvik eylerdi. İbrahim Paşa'nın bu teşvikine mazhar olanlardan birisi de Yanyalı Esad Efendi idi. O zamanın Şeyhu'l-İslamı Yenişehirli Abdullah Efendi de Eyüp Sultan Medresesi'ne müderris olan Yanyalı alimi

bu işe teşvik etmişti. Bu rağbet üzerine Yanyalı evvela Aristoteles'in Mantık'ını, ondan sonra Kütüb-ü Semaniyye'sini, Şarihi Karaferiyeli (Yevanis Fotinus)'nin eserlerine de müracaat ederek metni Yunanca'dan Arapça'ya tercüme etmişti. Esad Efendi İstanbul'da bulunan ve Yunan lisanını iyi bilen bazı Rûm âlimlerinden bu lisanı mükemmel bir şekilde tahsil etmişti.

Bu sayede felsefe kitaplarını asıl metinlerinden tetkik eden büyük alimimiz Farâbi ile İbni Sinâ'nın tercümelerinde hata ve Yunanca kitaplarının usulüne uygun olmadığını söylüyor. Ulûm-u Hikemiyye, Ulûm-u Burhaniyeden iken bizim alimlerin bunu Ulûm-u Zanniye ve belki Vehmiye derecesine çevirdiklerinden şikayet ediyor. Bu Yanyalı fazıl, keşke bunları Türkçe yazmış olsaydı. Fakat öğretim dili Arapça olduğundan Türkçe yazılmış olsaydı da yine Arapça olarak koutulacaktı. Aristo'nun mantık kitapları biliyoruz ki, şunlardır;

- 1-Katogoriler yani makulât.
- 2-Peri erminias yani Kitabu'l-İbâre.
- 3-Birinci Analitik (Protera analitika) yani Tahlilü'l-Kıyas.
- 4-İstera analitika Burhandan bahseder, Sylllogisme.
- 5-Topik yani Cedel.
- 6-Sofistika yani Hikmetü'l-Memvehet yahud Sofista (peri sofistikon).
- 7-Retorik yani Hitabe.
- 8-Poetik yani şiir.

Bu alanda Osmanlıca yazılmış kitaplar da Aristo'nun hikmet-i tabiiyesidir. Esad Efendi Mantık'tan Şerhu'l-Envar'ı da tercüme etmişti.

En meşhur matematikçilerimizden **Gelenbevi İsmail Efendi**'nin "*Burhan*"ı.

1093'de vefat etmiş olan Süleymaniye müderrisi **Üsküdarlı Müderris Celeb Mustafa Efendi**'nin "*Burhan-i Tamânü*" üzerine risalesi, "*Eşkal-i Erbaa*" üzerine risalesi.

1119'da Mostar'da vefat etmiş olan **Mostarlı Mustafa Efendi**'nin "*Şerh-i Cedîde*" adıyla bilinen "*Şemsiyye Şerhi*".

1149'da Üsküdar'da vefat etmiş olan **Mehmed Emin Efendi**'nin Kara Halil'e hâşiyesiyle "*Eczay-i Kadıyye*" risalesi matbu.

1145'de vefat etmiş olan **Maraşlı Saçaklızade Mehmet Efendi**'nin Mantık üzerine "*Takriru'l-Kavanîn*" ile "*Arâis*" isimdeki iki eseri.

1151'de İsatbul'da vefat etmiş olan **Yenişehirli Veliyyüddin b. Mustafa Carullah Efendi**'nin kitabı. Veli Efendi, Molla Fenari'nin "*Fevaid*"i üzerine yazılmış altı meşhur hâşiyeyi toplamış, onlara kendisi de bir hâşiye ilave etmiş, hepsine birden "*Seyyare-i Seb'a*" ismini vermiştir. Bu altı hâşiye şunlardır: 1- *Abdurrahim Şirvani'nin Hâşiyesi*, 2- *Haftız İmadî'nin*, 3- *Kendi üstadı Abdurrahman el-Kürdi'nin*, 4- *Meşhur Şehirlizade'nin*, 5- *Tarsusî'nin*, 6- *Meşhur müdakkık Kara Halil'in hâşiyeleridir*. Bunlardan en uzun hâşiye Kara Halil'inmiş. Fakat Veli Efendi ondan da uzun bir hâşiye yazmış olduğunu söylüyor. Fevaidu'l-Fenari'ye biraz evvel bahsetmiş olduğum Şemseddin Mehmed el-Fenari'nin yahud kısaca **Molla Fenari'nin** "*İsagoji*" risalesi üzerine yazdığı şerhin ismidir. İsagoji risalesine

Esiruddin Mufaddıl bin Ömer el-Ebheri tarafından (v.700) telif edilmiş olduğu için "*Risale-i Esiriyye*" dahi derler. Fenârî'nin Şerhi üzerine yazılmış meşhur bir hâşiye de **Kul Ahmed**'indir.

Uryani Ali Efendi'nin şakirdi olup, 1161'de vefat etmiş olan **Bursa'lı Abdurrahman Rahmi**'nin Mantık'dan Kul Ahmed'in risalesi üzerine hâşiyesi.

Meşhur Buharî şârihi **Amasyalı Yusufzâde Abdullah Hilmi Efendi**'nin Kara Davud üzerine hâşiyesi.

1190'da İstanbul'da vefat etmiş olan **Alaşehirli Osman Efendi**'nin "*Mantık Risalesi*".

1202'de Üsküdar'da vefat etmiş olan **İspirli Ömer Efendi**'nin "*Lisânu'l-İnsan*" ile "*Muînu'l-İhvan*".

1228'de yine Üsküdar'da vefat etmiş olan **Ahskalı Abdullah Ziyauddin Efendi**'nin "*Mebahîcu'l-İhvan*" ve "*Menâhicu Kavanîni'l-Mizan*"ı.

1222'de Manisa'da vefat etmiş olan **Kara Mahmud Efendi**'nin İsağoji Şerhi "*Muğni't-Tullâb*"ı. Bu risalenin anlaşılması kolay olduğundan talebe arasında meşhur idi.

1243'de Edirne'de vefat etmiş olan **Eskicizâde Ali Medhi Efendi**'nin "*İsağoji Şerhi*".

1244'de vefat etmiş olan **Filorinalı Mantıkî Mustafa Efendi**'nin Şemsiyye'ye naziresi.

1258'de vefat etmiş olan **Küncizâde Kasım Efendi**'nin "*Risaletu'l-Hucce*"si.

1259'da vefat etmiş olan **Karağaçlı Rüşdi Ahmed Efendi**'nin İsağoji Şerhi "*Tuhfetu'r-Rüşdi*"si.

1265'de vefat etmiş olan **Tokatlı Seyyid Ali Ömer b. Salih el-Feyzî Efendi**'nin İsağoji Şerhi "*Dürrü'n-Nâc*"si.

1259'da Mardin'de vefat etmiş olan **Mardin Müftüsü Seyyid Abdusselam Efendi**'nin "*Hulâsatu'l-Mantık*"ı.

Maraşlı Mehmed Efendi'nin "*İsmetu'l-Ezhân*", "*İlmu'l-Mîzan*"ı, "*Selametu'l-Kulub*"ü, "*Fethu'l-Bab*"ı İsağoji Şerhidir.

1272'de Denizli'de vefat etmiş olan **Osman Abdulmennan Efendi**'nin Tehzîbu'l-Mantık şerhi olan "*Hulâsatü'l-Mantık*"ı.

1283'de Muğla'da vefat etmiş olan **Hacı Hamzazâde Mehmed Efendi**'nin Mantık'taki kıyaslara dair "*Cedvel*"i.

1298'de Medine'de vefat etmiş olan **Şeyhulislam Akşehirli Hasan Efendi**'nin Mantık'tan Azîziye ile bunun şerhi olan "*Yûsufiyye*"si ve manzûm "*Ahkam-ı Mer'iyye*"si.

Harputlu Yusuf Şükrü Efendi'nin Burhan-ı Gelenbevî şerhi olan "*Nâmusu'l-İykan*"ı.

Son mantık kitapları da şunlardır:

"*Zerîatu'l-İmtihan*", "*Şemsiyye Şerhi*", "*Mizanu'l-İmtihan*" ve "*İsağoji Şerhi*" **Bursalı Ahmed Sıtkı Efendi**'nindir (v. 1132)".

Fenâri şerhi "*Hulâsatu'l-Mizân*" müellifi **Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi**.

"*Gâyetu'l-Beyân fi ilmi'l-Mizân*" müellifi **Çerkez Şeyhî Zâde Mehmed Tefvik Efendi** (v:1319).

Siyelkûti'nin tasavvurata dair hâşiyeleri üzerine, hâşiyeler müellifi **Harputlu Abdulhamid Hamdi Efendi**.

"*Mizânu'l-Ezhan*" müellifi **Şîrvanî Halis Efendi** (v: 1331).

"*Tehzibu'l-Mantık*" şerhi müellifi **Gürani Taha Efendi** (v: 1301).

"*Burhanu'l-Gelenbevi*" mütercimi **Harput Mutasarrıfı Abdunnafi' Efendi**.

Bu tercümeyle Sadrazam Said Paşa Sultan Hamid Sani'ye arz edip, basılması için iradesini almış ve mütercime nişan verdirmişti. Bunun üzerine tercüme tab' edilmiştir. Fakat zannımca Arapça'sı Türkçe'sinden daha kolay anlaşılacak.

"*Mizânu'l-Adl*" müellifi İngiliz **Hoca Abdulkerim Efendi** (v. 1303).

"*Tasdikat*" üzerine şerh müellifi **Gördesli Hacı Halil Efendi** (v. 1291).

Türkçe "*Hulâsa-i Mantık*" müellifi **Diyarbakırlı Said Paşa** (v. 1038).

Türkçe "*Muhtasar Mantık*" müellifi **Şîrvani Ahmed Hamdi Efendi** (v. 1308).

Bu son müelliflerin hepsinin üstünde olan kitap müellif yeni hâşiyeler müellifi **Kilisli Hocazâde Abdullah Enverî Efendi**. Ömrünü Mantık öğretimine harcayan ve 1303'de vefat etmiş olan bu üstad Mantık'ın Arapça lisanına mahsus olmadığını ispata çalışmış ve kitaplarında bin yıllık örnek misallerin yerine yeni misaller getirmişti.

Son senelerin mühim bir mantık müellifi de **Cevdet Paşa** merhumdur. Paşa'nın orta mektepler için yazmış olduğu "*Mi'yar-ı Sedat*" eski Arapça mantık kitaplarının Türkçe en güzel bir hülasasıdır.

Cevdet Paşazâde Sedat Bey'in "*Mizanu'l-Ukul fi'l-Mantık ve'l-Usûl*"i de Avrupa tarzında yazılmış ilk Mantık kitabımız olması dolayısıyla önemli bir eserdir.

Bu sırada **Çamiç Ohanes Efendi**'nin de "*Miftahu'l-Fünûnu*"ndan da bahsetmek lazımdır. Avrupa dillerinden ilk tercüme edilen Mantık kitabı budur ve cidden güzeldir. Kitabın başında o zamanın en büyük alimlerinin takdim yazıları vardır. Fakat garip şey, bu takdim yazılarının hepsi Arapça, bundan başka hiçbirisi mütercimim ismini zikretmiyor. Bu takdim yazılarını yazan kişiler galiba Arapça yazmakla kudret-i ilmiyelerini göstermek istemişler, ondan sonra bir Ermeni'nin güzel bir mantık kitabı yazmasını galiba çekememişler, yahut nasıl olur, bir Hıristiyan mantık yazmış bu taassublarına dokunmuş bilmem ki, mütercimim ismini saklamayı başka türlü te'vil etmek mümkün müdür?

Size şimdi bir de manzum mantıktan bahsedeyim. Zannedersem müellif bunu talebenin suhûletle ezberleyebilmesi için yazmış. Esasen Arapça'da manzum mantıklar vardır. İbn Sina'nın "*Ürcûze*"si ve "*Süllem*" gibi. Türkçe manzum Mantık'ın örneklerinden birkaçını göstereyim.

MANTIKU'T-TAYR

*Hakkı irfan mantık-ı irfana mevkuf oldu ta bu hükiim tayy-ı vesaitle eder arz-ı ka
İşte vacipdir sana mizân-ı tahsil eylemek caiz olmaz çünkü mevkufun aleyhi bil-
memek*

*Bilmeyenin eyler irfanı kabul şek ve zan olur o girdab-ı taklidde giriftar mihen
Hem de cümle ilme miyar olduğundan bünad olmadı bir meseleye aklen onsuz
itimad*

*Belki edna bir hususta ona muhtaçtır kişi nîk ve bedi birbirinden farktır onun her
işî*

Bundan sonra Mantık'ın evsafı için şöyle deniyor.

*Vasfıdır olmak onun mensub-ı zat veya araz daima mezvuula gayetdir onlardan
garaz*

*Olmadı mahiyeti bir ilmin onlardan beri birbirinden fasl eder envai ilmi her biri
Talib ve matlubu icmal üzere onlardır müfid mümkiin olmaz olmamak onlardan
ihvan müstefid*

*Dinle ilm-i Mantık'ın mahiyeti bitab ve gam bahs ani'l-ahval tasdik ve tasavvur-
dur neam*

*Dendi mahsuratı tahkikda gazaya mutlaka ya hakikiye olur ya hariciye daima
Oldu hükm-ü evvelde efrad mukadder üzre hem haricen mevcut ve madum olması
birdir neam*

İsagoji neymiş?

Cins ve fasıl ve nev' ve has ve araz âm

Cümle ra isagoji kerdend nâm

Şu verdiğim izahat üzerine hükmedebiliriz ki, bizde mantık üzerine mü-
him bir kitap yazılmamıştır. Filhakika diğer ilimler üzerine de esaslı ve mühim
bir kitabımız olmayınca, Mantık'tan öyle bir eser nasıl vücuda gelebilirdi? Fazla
olarak büyük ediplerimizden bazıları halkı hikmet ve felsefeden soğutmaya
çalışmışlardı. Mesela **Nabi** bakınız ne diyor:

Öyle bir ilme çalış kim mutlak onu bir sen bilesin bir dahi Hakk

Hikmet ve felsefeden eyle hazer evliya nüshasına eyle nazar

Nefs-i pâk, azizan-ı tarik eder insanı karin-i tahkik

TEMENNİ

Kazan ulemasından **Şihabuddin Mercanî** isminde bir zat vardı. Bu zat
"Vefiyetu'l-eslâf" isminde mühim bir Arapça eser yazmıştı. Bunda mantık bah-
sinde müteahhirini şiddetle tenkit ediyor ve hakikat-ı hikmeti anlayamamışlar
ve bu sebeple ilmin donmasına sebep olmuşlar, diyor. Mercânî'nin bu mütalaa-
sını ben deniz de kabul ediyorum. Müteahhirin ulema hakikaten zihinleri uyuş-
turmuşlar ve ilmi durgun bir halde bırakmışlardı. Hele bizde büsbütün sön-
dürmüşlerdi. Bu cihetle felsefeye mensup genç arkadaşlarımızın fevkalade me-
sai sarfıyla kütüphane-i irfanımızı faydalı, ciddi ve muazzam felsefi eserlerle
doldurmalarını temenni ederim.

ZEYL

Mantık kitaplarımızda büyük ve gülünç bir yanlışlığı numune olarak göstermek üzere İskilipli'nin eserinden bir sahifeyi nakledeceğim. Bu risale Köprülü Kütüphanesi'nde Asım Bey'in kitapları arasında 279 numarada kayıtlı ve mahfuzdur.

"Bab" İsağoji malum ola ki, Mantık ilmini Süryanice'den Arapça'ya tercüme eden filozofun ismidir. Buna göre müdevvenin, müdevvinin ismiyle isimlendirilmesi kabilinden mecaz-ı mürseldir veya örfte böyledir. Bu vecih allame **Fahru'r-Razi**'den nakledilir. Yahut İsağoji adı geçen mütercimim öğrencilerinin ismidir ki, her an öğretim esnasında: "Ya isagoji el-kelam keza ve keza" (Ey çocuklar! Söz söyle ve şöyledir) derdi. Buna göre öğrencinin ismiyle öğretilen şeyin isimlendirilmesi kabilinden olup yine mecaz-ı mürseldir eya özel bir örf-tür. Bu vecih "*Hikmetu'l-Ayn*" şarihi **Mevlana Mübarek Şah** hazretlerinden nakledilir. Onlar da bunu, Mevlana Kutbi-ş-Şirazi el-Ekber hazretlerinden naklederler. Yahut İsağoji Süryanice'de üç lafızdan oluşur. İlki "is"i hitap zamiridir. Arapça'daki "ente" gibi, ikincisi "ago" ki, birinci tekil şahıstır, Arapça'daki "e-ne" gibi, üçüncüsü "ji" aslında iki idi, kaf'ın mahrecinin cime yakın olduğundan, kaf, cim ile değiştirilmiş ve evvelinde olan hemze de düşürülülerek "ci" şeklinde okunmuştur. Buna göre öğretmen, öğrenci ve öğrenim yerinden olmuştur. Daha sonra o filozof bu ibareyi Mantık'a isim olarak koymuştur. İsağojinin isimlendirilmesi ilk söylediğimiz şekildedir. Yahut isagoji Süryanice'de beş yapraklı bir goncanın ismidir. Daha sonra mantık ilminden cüz olan "külliyyat-ı hamse" şeklinde isimlendirilmiştir."

İskilipli'nin Fahr-i Razi'ye, Mübarek Şah-ı Mantıkî'ye, Kutb-ı Şirazî'ye isnad ettiği bu izahlar ne kadar yanlıştır. Çünkü "İsağoji Risalesi" filozof Porfiriyus'un eseridir. Meşhur Plotinus'un şakirtlerinden olan Porfiriyus, Aristo'nun bir çok kitaplarını şerhetmiş olan bir alimdir. Bu şerhlerden birisi Aristo'nun makûlatı üzerine giriştir ki işte isagoji bundan ibaretdir. Süryanice değil Yunanca olan bu kelime aynen medhal (giriş) manasınadır. Hatta bu risalenin bir ibaresi Ortaçağ'da realistler ile nominalistler arasındaki şiddetli tartışmalara sebep olmuştu. (Porfiriyus da Sur kasabasında m. 232'de doğmuş ve Roma'da 301'de ölmüştü). ©

(Mehmed Ali Aynî)